

II. Erving Goffman (1922)

Dr. P. Schnabel

Er zijn maar weinig sociologen die, wanneer ze bijvoorbeeld wat over Weber willen weten, een van zijn eigen boeken uit de kast zullen pakken. Weber lezen is specialistenwerk geworden, het domein van mensen die Weber lezen om erover te schrijven. Voor de andere grondleggers van de sociologie geldt in feite hetzelfde. Met hun hele hebben en houden zijn ze ten prooi gevallen aan een gretige schare van biografen, exegeten en tekstverzorgers. Hun leven is een roman geworden, hun denken tot enkele hoofdlijnen teruggebracht en voor iedereen toegankelijk gemaakt.

Het klinkt negatiever dan het is. De sociologie is immers mede het produkt van de intellectuele en persoonlijke ontwikkeling van de grondleggers en dat maakt hun levensgeschiedenis, waarin zich bovendien de geleidelijke acceptatie van de sociologie als academische wetenschap weerspiegelt, ook nu nog relevant. De exegese van hun werk en zelfs de reductie van hun denken tot enkele hoofdlijnen is nodig om hun ideeën ook voor latere generaties nog inzichtelijk en bruikbaar te maken. Het is alleen daardoor dat zij hun invloed kunnen behouden. Bij de jongere lichten van belangrijk geachte sociologen ligt het allemaal wel een beetje anders. De biografische gegevens zijn meestal vrij schaars en op zichzelf meestal ook niet zo erg interessant. De sociologie is in de volste zin van het woord een academische wetenschap geworden en dat komt ook tot uitdrukking in hun levensgeschiedenis: van veelbelovend student tot hoogleraar aan een belangrijke universiteit. Natuurlijk zijn er wel wat min of meer romantische variaties op dit patroon, maar dat doet weinig af aan het feit dat het de sociologie is die hun leven en denken bepaalt, terwijl het bij hun illustere voorgangers eerder andersom was.

'Jongere' sociologen is ook nog maar in enkele gevallen (Mannheim en Wright Mills bijvoorbeeld) de eer van een systematische analyse van werken en denken te beurt gevallen. Tot veel meer dan wat korte handboekartikelen en boekbesprekingen is het meestal nog niet gekomen. De bibliotheken die er over Marx, Weber en Durkheim zijn volgeschreven, staan in schril contrast met de spaarzame literatuur over figuren als zelfs Mead of Elias,

om over de echt jongere generaties maar helemaal niet te spreken. Dit betekent overigens niet, dat zij aan de vergetelheid zijn prijsgegeven. Zeker voor de jongere sociologen geldt dat ze meer dan de grondleggers en de oudere hoofdfiguren nog zelf gelezen worden. Van hun werk wordt vaak een druk gebruik gemaakt, maar dan wel steeds voorzover het direct relevant is voor het oplossen van een probleemstelling. Het werk zelf is daarmee echter nog geen onderwerp van studie en onderzoek geworden en dat maakt dat er ook meestal nog weinig duidelijkheid – en zeker nog geen overeenstemming – is over de grondslagen, de kerngedachten en de betekenis van het werk van veel jongere sociologen. Dat geldt ook voor de hoofdfiguur in dit verhaal.

Enkele biografische en bibliografische gegevens

De Amerikaanse socioloog en antropoloog Erving Goffman verenigt in zich een aantal kenmerken die typisch geacht kunnen worden voor een belangrijk socioloog in deze tijd: al jong hoogleraar aan een vooraanstaande universiteit, auteur van veelgelezen en vaak geciteerde boeken, redacteur van een internationaal vaktijdschrift (*Theory and Society*) en een graag gehoord spreker op internationale congressen.

Erving Goffman werd in 1922 in Canada geboren. Hij studeerde sociologie in Toronto, waar hij zijn kandidaatsexamen deed, en aan de University of Chicago, waar Everett Hughes, de grote man van de beroepensociologie, een van zijn leermeesters was. Al vrij vroeg publiceerde hij in de belangrijkste tijdschriften. Zo verscheen al in 1951 in de *British Journal of Sociology* een in 1949, het jaar van zijn doctoraal examen, geschreven artikel over statussymbolen en sociale klasse. Dit artikel vertoont al een aantal kenmerken die later tot het handelsmerk van Goffman zullen worden: de essayistische vorm, de nadruk op de conceptuele analyse, een bijna barok taalgebruik, een overmaat aan verrassende voorbeelden die 'uit het leven gegrepen' zijn.

Tussen 1949 en 1951 is Goffman verbonden aan het antropologisch instituut van de Universiteit van Edinburgh. In 1953 promoveert hij in Chicago op een studie getiteld *Communication Conduct in an Island Community*, het resultaat van een jaar veldwerk onder een gemeenschap van kleine boeren op de Shetland-eilanden. In deze dissertatie wordt een sociologisch probleem behandeld in de context van een antropologisch onderzoek. Ook later

zal Goffman deze mengvorm van sociologie en antropologie blijven hanteren, bijvoorbeeld in zijn onderzoek naar het sociale leven in gesloten inrichtingen.

Met zijn proefschrift legde hij de basis voor de meer theoretische studie *The Presentation of Self in Everyday Life* (1956), waarmee hij zijn naam als socioloog definitief zou vestigen. Dit inmiddels al klassiek geworden werk werd in 1961 bekroond met de Mac-Iver Award.

Van 1954 tot eind 1957 was Goffman gedetacheerd bij het Laboratory of Socio-environmental Studies van het National Institute of Mental Health, dat destijds ruim baan gaf aan sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar de oorzaken en achtergronden van geestesziekten. Een lange periode van participerende observatie (als een soort gymleerling) in een grote psychiatrische inrichting verschafte het benodigde materiaal voor een reeks baanbrekende studies over het functioneren van psychiatrische ziekenhuizen en over de positie en het leven van de psychiatrische patiënt. Deze beschouwingen over het leven in de 'total institutions', de gesloten inrichtingen, zijn bijeengebracht in de bundel *Asylums* (1961).

In 1958 trekt Goffman naar de Westkust, waar hij emplooi vindt aan de University of California in Berkeley. In 1962 volgt zijn benoeming tot hoogleraar. Met opstellen als *Role Distance* (1961) en vooral *Stigma* (1964) rondt hij zijn onderzoek naar de verhouding tussen persoonlijke en sociale identiteit voorlopig af. Zijn aandacht gaat daarna vooral uit naar het vraagstuk van de totstandkoming en handhaving van de sociale orde in face-to-face-contacten. In het bijzonder raakt hij gefascineerd door de elementen van spel, wedstrijd, berekening en kansafweging in de interactie. Microscopisch aandoende analyses en beschrijvingen van dergelijke interactiesituaties zijn te vinden in *Behavior in Public Places* (1963), *Interaction Ritual* (1967), *Strategic Interaction* (1969), en *Relations in Public* (1971).

Sedert 1968 bekleedt Goffman de Benjamin Franklin-leerstoel in de sociologie en antropologie aan de University of Pennsylvania in Philadelphia. In 1974 verschijnt na lange jaren van voorbereiding *Frame Analysis, an essay on the organization of experience*, dat kan worden beschouwd als het magnum opus. Het is – heel kort en heel onvolledig gezegd – een ambitieuze poging de definitie van de situatie als ervaringsgegeven te ontleden in zijn structurele en formele componenten. Een door zijn omvang, onderwerp en taalgebruik moeilijk toegankelijk boek, dat bijna doorbuigt van

de voorbeelden.

De laatste jaren houdt Goffman zich vooral bezig met het onderzoek op het gebied van het seksisme, meer in het bijzonder naar 'genderisms', de verschillende vormen waarin het als een sociale basiscode fungerende biologische verschil tussen de seksen tot uitdrukking komt en zo de identiteit van het individu mede bepaalt.

Het werk van Goffman: de studie van de directe interactie

Goffman wordt algemeen beschouwd als de socioloog van de directe interactie, van het face-to-face-contact. Vrijwel heel zijn werk draait om de vraag wat er gebeurt wanneer mensen elkaar ontmoeten. Die vraag komt voort uit een onuitgesproken verbazing over het feit dat de interactie een zo succesvolle, effectieve en constructieve vorm van communicatie is. Slechts zelden loopt een interactie uit op moord en doodslag of toch minstens op onbegrip en chaos, integendeel, de partners in de interactie blijven in staat elkaar te begrijpen en in principe bereid een door beide aanvaarde 'modus vivendi', een gemeenschappelijke definitie van de situatie, te bereiken.

Het is absoluut niet vanzelfsprekend dat dit gebeurt en het gebeurt ook niet vanzelf. In tegenstelling tot de dieren zijn de reacties van de mens niet of nauwelijks door instinct voorgeprogrammeerd. Mensen moeten door interpretatie en onderhandeling proberen vast te stellen wat er aan de hand is, met wie ze te doen hebben en wat hen te doen staat. De menselijke interactie beantwoordt dan ook niet aan een eenvoudig actie-reactieschema, maar moet gezien worden als 'de wederzijdse invloed die individuen, die in direct contact met elkaar staan, op elkaars handelen uitoefenen'. Goffman nu wil weten met welke bedoeling mensen dat doen, hoe ze dat doen, welke problemen daarbij kunnen optreden en wat daarvan de gevolgen zijn.

'Presentation of Self'

Wanneer twee mensen elkaar ontmoeten, zullen ze proberen zoveel mogelijk relevante informatie over elkaar te weten te komen. Voorzover ze elkaar al niet kennen of voorkennis van elkaar bezitten, zijn de mogelijkheden van informatieverzame-

ling op het moment van de ontmoeting zelf beperkt tot de uiterlijke verschijning, het gedrag en eventueel ook de taal. Wat de relevantie van de informatie is, hangt niet alleen af van het waargenomen zelf, maar vooral ook van de situatie waarin de waarneming plaatsvindt, van de levensgeschiedenis en de intenties van de betrokkenen, van de fysieke omgeving.

Ieder individu heeft er om de meest uiteenlopende redenen belang bij het beeld dat anderen zich van hem en de situatie vormen zoveel mogelijk te controleren. Hij zal dus proberen de ander als het ware een definitie van de situatie voor te houden, door in houding en gedrag duidelijk te maken wie hij is, wat hij doet en hoe hij gezien wil worden. De samenleving is erop gebaseerd dat ieder individu dat bepaalde sociale kenmerken vertoont er recht op heeft overeenkomstig die kenmerken behandeld te worden, terwijl tegelijkertijd op het individu de verplichting rust ook datgene te zijn wat hij voorgeeft te zijn. Het gaat dus niet alleen om een geloofwaardige presentatie, maar ook om een presentatie waarin men zelf kan geloven.

De technieken en strategieën waarmee mensen proberen controle te verwerven over de informatie die de ander kan verwerven, rekent Goffman tot het 'impression management'. In *The Presentation of Self in Everyday Life* concentreert hij zich dan op de vraag hoe mensen de presentatie van zichzelf en hun activiteiten in scène zetten en wat daarbij de rol van de toeschouwers en van de ruimtelijke omgeving (bijvoorbeeld een hotel, een woonhuis, etc.) is. Goffman noemt zijn benadering 'dramaturgical' en trekt in het spel over de toegang tot de informatie de analogie met het theater zeer ver door. Het is overigens niet juist te stellen, zoals wel wordt gedaan, dat Goffman de sociale werkelijkheid als een theater beschouwt. Het is veeleer zo dat hij de 'theatrale' aspecten van de werkelijkheid naar voren haalt door een systematische vergelijking met de structurele kenmerken van het echte theater.

'Impression management' wordt onder meer op de volgende aspecten onderzocht:

a. De 'performance' zelf: hier gaat het vooral om de geloofwaardigheid van het optreden. De geloofwaardigheid is niet alleen afhankelijk van de setting (het decor, de ruimtelijke omgeving) en het personal front (houding en verschijning), maar ook van de encensering van de boodschap (dramatic realization), het je beter voordoen dan je bent (idealization) en het suggereren van een diepere betekenis (mystification).

b. Het 'team': in veel gevallen zal niet één individu, maar een groep van samenwerkende mensen een bepaalde definitie van de situatie proberen te geven. Dat kan alleen wanneer het team in staat is gezamenlijk een consistent geheel van activiteiten te ontwikkelen, wanneer de onderlinge afhankelijkheid duidelijk is georganiseerd en het mogelijk is om afwijkingen te corrigeren.

c. De scheiding tussen 'front region' en 'back region': in veel gevallen zal een team alleen een geloofwaardige performance kunnen bieden, wanneer er een duidelijke scheiding is tussen het gebied waar de performance plaatsvindt en daar waar deze voorbereid wordt. Een typisch voorbeeld is de scheiding tussen keuken en eetzaal in een restaurant.

d. Het verschijnsel van de 'discrepant roles': buitenstaanders of toeschouwers mogen niet beschikken over informatie die van belang is voor het team en die afbreuk kan doen aan de geloofwaardigheid en de relevantie van de definitie van de situatie, zoals het team die probeert te geven. Dat zal lang niet altijd mogelijk zijn, maar in de meeste gevallen is dit gevaar vrij klein, omdat de toeschouwers er geen belang bij zullen hebben de geloofwaardigheid op de proef te stellen. Wie lekker wil eten, zal er gemeenlijk alle belang bij hebben geen blik in de keuken van het restaurant te hoeven werpen.

e. 'Communication out of character': teams zullen zeker bij afwezigheid van publiek niet steeds hun stand op kunnen houden en zelf activiteiten moeten ontwikkelen die in strijd zijn met de ten overstaan van het publiek gegeven definitie van de situatie. Conflicten tussen teamleden moeten worden opgelost, agressie over de toeschouwers moet worden geventileerd, de presentatie van het team wordt ter discussie gesteld, etc.

Zelfs uit deze zeer summier samenvatting blijkt al dat de 'dramaturgical approach' van Goffman veel verder gaat dan de simpele toepassing van de metafoer van rol en theater op de sociale werkelijkheid.

Goffman beschrijft het individu in zijn boek vooral als 'performer', als iemand die optreedt en bezig is zijn optreden vorm te geven. Zo wordt het individu natuurlijk niet waargenomen door zijn publiek, dat ziet alleen het 'character', dat wordt uitgebeeld. Het publiek beoordeelt de geloofwaardigheid en de aanvaardbaarheid van het 'character' en bepaalt daarmee de identiteit van het individu. In het denken van Goffman is dit een erg essentieel gegeven: de identiteit van het individu is een in hoge mate sociaal produkt, het resultaat van de interactie tussen team en audience.

Wanneer Goffman dan ook spreekt van de 'machinery of self-production' doelt hij daarmee niet op het individu maar op de interactie.

'Stigma'

Identiteit als sociaal produkt en controle over informatie zijn ook de thema's van *Stigma*, dat handelt over de manier waarop mensen met een sociaal relevant gebrek of tekort proberen een identiteit als normale en achtenswaardige persoon te handhaven door een intensieve controle op de informatie over hun stigma. Er zijn drie soorten stigma's:

- a. *fysieke gebreken*: blindheid, invaliditeit, mismaaktheid;
- b. *psychische gebreken*: karakterslapheid, willoosheid, agressie, perversies, tot uiting komend in zo uiteenlopende zaken als verslaving, homoseksualiteit, criminaliteit, etc.;
- c. *categorale gebreken*: een als inferieur beschouwd ras, een niet-gewaardeerde godsdienst of nationaliteit.

Bij een stigma is er sprake van een belangrijk en negatief verschil tussen de virtuele (verwachte en geprojecteerde) en de actuele (werkelijk aanwezige) sociale identiteit van iemand. Dit verschil is van dien aard dat het alle andere kenmerken van de persoon dreigt te overschaduwen. De gestigmatiseerde krijgt een sociale identiteit toegeschreven waarin het stigma centraal staat. De vraag is nu hoe de gestigmatiseerde met zijn stigma leert om te gaan in gezelschap van anderen, vooral van niet-gestigmatiseerden. Hoe leert hij zijn stigma aanvaarden, een vraag die te meer relevant is omdat de gestigmatiseerde als lid van de samenleving automatisch ook zichzelf stigmatiseert. De ambivalentie over de eigen identiteit, die daarmee samenhangt, kan tot heel verschillende oplossingen van het probleem leiden. Sommige gestigmatiseerden zullen zich helemaal terugtrekken in een subcultuur met lotgenoten, anderen zullen proberen zoveel mogelijk om te gaan met mensen die zich van hun stigma niets aantrekken, weer anderen zullen proberen met stigma en al te worden aanvaard als normale leden van de samenleving.

Stigma's kunnen onderscheiden worden naar hun mate van zichtbaarheid, opvallendheid, bekendheid en hinderlijkheid. Deze factoren bepalen in hoeverre de stigmadrager de mogelijkheid heeft onopgemerkt en als 'normaal' mens door het leven te gaan ('passing'). Is die mogelijkheid in principe aanwezig, dan is

controle op de informatie over het stigma van levensbelang; is die mogelijkheid er niet of slechts in beperkte mate, dan zal het accent meer liggen op aanpassing en vermindering van spanning. Een voorbeeld van het laatste is de invalide in zijn rolstoel, die grapjes maakt over zijn eigen situatie. Een klassiek voorbeeld van het eerste is de homoseksueel die een dubbelleven leidt en door ostentatief heteroseksueel gedrag zelfs een zweem van vermoeden van homoseksualiteit wil vermijden. Toch zal hij voortdurend in twijfel leven over de vraag hoeveel anderen weten of vermoeden van zijn afwijking, zoals de invalide nooit zeker zal weten of hij werkelijk als een normaal mens aanvaard zal kunnen worden door zijn omgeving.

In *Stigma* onderzoekt Goffman de sociale gevolgen van de kenmerken van stigmata, de invloed van een stigma op de sociale, persoonlijke en ego-identiteit van het individu en de betekenis van een stigma voor groepsvorming en groepsgedrag.

Aan het slot van het boek wordt het perspectief breder en wordt de relatie tussen stigma en deviantie nader uitgewerkt. Voor Goffman is de gestigmatiseerde een 'normale' deviant, omdat hij 'beschaamd' anders is. De gestigmatiseerde onderscheidt zich alleen door zijn stigma, hij is een normaal iemand die door een sociale beslissing tot een abnormaal iemand is gemaakt. Normaal en abnormaal zijn in het geval van stigmata complementaire grootheden. Ze maken deel uit van één referentiekader, wat blijkt uit het gemak, waarmee de overstap van normaal naar abnormaal in ieder geval technisch gezien gemaakt wordt. Gestigmatiseerd-zijn is een situatie die iedereen wel eens in de een of andere vorm heeft meegemaakt en die altijd weer opnieuw kan intreden. Psychisch is dat vaak moeilijk te verwerken, maar de rol van gestigmatiseerde zelf wordt vrijwel automatisch aangenomen.

'Asylums'

Meer dan tien jaar voordat er sprake was van iets als een 'antipsychiatrische' beweging werden door Goffman de feilen van de inrichtingspsychiatrie en de nadelen van een medisch model bij behandeling van psychische stoornissen al aangetoond. Typisch voor Goffman is dat zijn kritiek niet voortkomt uit noch de vorm heeft van een persoonlijke stellingname, maar als het ware voortvloeit uit zijn analyse. Het medisch model krijgt de spiegel van

zijn eigen werkelijkheid voorgehouden, het verschil tussen model en werkelijkheid vormt de basis voor de kritiek. Terzijde kan in dit verband nog worden opgemerkt dat het hier een van de weinige punten betreft, waar Goffman blijk geeft van zijn politieke standpunt en van zijn morele oordeel. Dat is ook wel begrijpelijk, omdat we in zijn werk alleen bij de psychiatrische inrichtingen te maken hebben met een werkelijkheid die door politieke beslissingen veranderbaar is (in feite is dat ook gebeurd, de psychiatrische inrichtingen waar Goffman over schrijft bestaan nog wel, maar de opkomst van de community mental health centers in de Kennedy-era heeft hen geleidelijk aan veel minder belangrijk gemaakt).

Net als kloosters, kazernes en gevangenissen zijn psychiatrische inrichtingen totale instituties, van de buitenwereld afgesloten woon- en werkplaatsen met een strak en formeel regime, dat de hele persoon en de hele dag omvat. Totale instituties scheppen een cultuur waarin voor individualiteit en privacy geen plaats is en waar het individu in een permanente staat van gehoorzaamheid en onderwerping wordt gehouden. In *On the Characteristics of Social Institutions* (1957) schildert Goffman hoe de entree in een totale institutie gepaard gaat met een resocialisatieproces. De oude identiteit wordt letterlijk en figuurlijk afgelegd, een complex geheel van vernederingsrituelen, isolatietechnieken en complexer zorgt voor de opbouw van een nieuwe aan de institutie aangepaste identiteit, dat wil zeggen een identiteit die is afgestemd op een privilegesysteem, waarin de mate van gehoorzaamheid en aanpassing wordt uitgedrukt in de toedeling van beloning en straf.

Vóór iemand in een (psychiatrische) inrichting terecht komt, is er al een heleboel gebeurd. Het begin van de patiëntenloopbaan (moral career) is – hoe ernstig de psychische stoornis ook is – sociaal bepaald: de patiënt vertrouwt gedrag dat in de ogen van zijn omgeving hinderlijk of verontrustend is. Door zijn gedrag scheidt de patiënt afstand tot zijn omgeving, zijn reacties worden als onberekenbaar beschouwd en men leeft in voortdurende angst over of voor hem. Vrienden en kennissen blijven weg, familie en gezin accepteren hem niet meer. Een kleine aanleiding kan dan voldoende zijn om met de dokter als handlanger opname in een inrichting te organiseren. Goffman wijst met nadruk op de trieste paradox, dat de patiënt wordt verraden en uitgeleverd door juist degenen die het dichtst bij hem staan. Dat maakt Goffman overigens niet blind voor de problemen waar een psy-

chiatrische patiënt zijn omgeving voor kan stellen. In *Insanity of Place* (1969, opgenomen in *Relations in Public*) beschrijft hij de angst en de paniek in een gezin, waar een gezinslid 'zijn plaats niet meer kent' en daardoor zijn omgeving terroriseert. Weer elders gaat hij in op de problemen die de staf van een inrichting heeft met de bewoners en dat gebeurt dan weer zo direct, dat de lezer onmiddellijk geneigd is met de staf tegen die vervelende patiënten te kiezen. De lezer mag dat doen, maar hij doet het niet in commissie: Goffman zelf kiest niet, maar kijkt over de schouder van de verschillende partijen mee.

The Underlife of a Public Institution (1957) biedt een fascinerende beschrijving van de talrijke manieren waarop psychiatrische patiënten proberen door de mazen van het systeem heen te glippen en de mogelijkheden van het systeem ten eigen bate aan te wenden. De patiënt neemt afstand van zijn rol als patiënt en van de verwachtingen die er in de inrichting ten opzichte van hem bestaan. Dit beetje afstand (bijvoorbeeld door het stiekeme bezit van lucifers en sigaretten) geeft hem het gevoel boven zijn rol als patiënt te staan en maakt het hem tegelijkertijd gemakkelijker de rol van patiënt te spelen. Dit verschijnsel noemt Goffman roldistantie. In dit begrip wordt de individuele variatie in de rolvervulling sociologisch relevant: roldistantie duidt op superieure rolvervulling en houdt het systeem in stand. Heel duidelijk is dat te zien in het geval van de chirurg die bij een moeilijke operatie de spanning breekt met een grapje tegen de verpleegsters. Door uit zijn rol te vallen geeft hij aan dat hij de situatie in de hand heeft en dat men niet bang hoeft te zijn voor een calamiteit.

Goffman spreekt van 'underlife', in analogie met het begrip onderwereld, en hij beschrijft de onderwereld van een inrichting dan ook in termen die op het eerste gezicht beter lijken te passen op de smokkel van contrabande. Waar haal ik mijn waar vandaan, welke plaatsen worden (door staf en verpleging) minder gefrequent, is er nergens een bergplaats, hoe krijg ik het spul hier, is er een handeltje van te maken? Op deze manier wordt niet alleen een schitterend en uiterst gedetailleerd overzicht verkregen van de verbijsterende hoeveelheid manieren en mogelijkheden om aan de greep van het systeem te ontsnappen, maar wordt ook duidelijk dat de structuur van de wereld van bewoners van psychiatrische inrichtingen een 'normale' is, aan regels gebonden en binnen dat kader begrijpelijk en voorspelbaar.

De regels van de directe interactie

De verbinding tussen het onderzoek naar de 'world of the inmate' en de interactiestudies wordt onder meer gevormd door een kort opstel, dat ten onrechte weinig de aandacht heeft getrokken: *Mental Health and Public Order* (1964, opgenomen in de bundel *Interaction Ritual*). Goffman wijst erop dat er in de psychiatrie zo weinig aandacht is voor het sociale karakter van psychotisch gedrag. Voor de psychiatrie is dit gedrag op zichzelf niet interessant, het wordt gezien als een symptoom voor een dieper liggende intrapsychische stoornis en de behandeling is daar ook op afgestemd. Psychotisch gedrag is voor Goffman juist in het bijzonder wel interessant, omdat het een inbreuk betekent op de sociale orde en door de omgeving van de psychoticus ook als zodanig wordt beschouwd. Psychotisch gedrag is gedrag dat niet op zijn plaats is, dat de grenzen van het ordelijke samenleven overschrijdt en daarmee deze grenzen, de regels van de interactie, zichtbaar maakt. Zo zijn er regels voor het openen, voeren en beëindigen van een gesprek, voor het groeten, voor het samenzijn met anderen, voor het naar elkaar kijken, het elkaar passeren, het afstand houden, etc. Psychotici overtreden deze regels en veroorzaken daarom verwarring, angst en agressie bij anderen.

Ik heb er in het begin al op gewezen dat Goffman zich erover lijkt te verbazen dat de interactie tussen mensen in het algemeen een ordelijk en vredig verloop heeft, terwijl er toch van alles zou kunnen gebeuren. Wanneer mensen elkaar ontmoeten dan zouden ze elkaar op alle mogelijke manieren geweld aan kunnen doen, niet alleen in de fysieke en seksuele zin van het woord, maar ook in het kader van de interactie zelf. Er zijn allerlei mogelijkheden, je kunt worden uitgescholden of lastig gevallen door mensen die je niet kent of met wie je niet wilt praten. Mensen kunnen zich aan je opdringen, de omgeving waarin ze zich bevinden vergeten of het doel van de samenkomst uit het oog verliezen.

Het zijn de regels die in een bepaalde samenleving gelden ten aanzien van interactie en face-to-face-contact die de vorm bepalen van dat contact. Wie deze regels overtreedt en schendt, zoals de psychoticus systematisch doet, verstoort minder de communicatie dan dat het de sociale orde, waarbinnen communicatie mogelijk is, bedreigt. (De etnomethodoloog Harold Garfinkel heeft deze bedreiging experimenteel onderzocht. De simpele

opdracht aan studenten om zich thuis niet als huisgenoot maar als gast te gedragen, bleek in alle gevallen tot dramatische tafereelen aanleiding te geven. De paar studenten die inderdaad in staat waren dit enige tijd vol te houden, hadden naderhand de grootste moeite de aangerichte schade in de sociale organisatie van het gezin weer te herstellen)

Het besef dat de sociale werkelijkheid een werkelijkheid op het scherp van de snede is, loopt als een rode draad door het hele werk van Goffman. Met zijn vaak als bizar afgedane voorbeelden van marginale figuren en verschijnselen heeft hij geen andere bedoeling dan 'ongevoelde' maatschappelijke situaties voelbaar en ongeziene regels zichtbaar te maken. Wat de regel is, kan pas vastgesteld worden aan de hand van overtreding, misbruik, twijfel en conflict. De overtreding van de (basis)regels van de interactie en de sociale organisatie zien we beschreven in de figuur van de psychiatrische patiënt, misbruik is het prerogatief van de spion en de misdadiger (vermomd als normale burger), twijfel steekt de kop op in alle gevallen waarin de definitie van de situatie moeilijkheden geeft, conflict wanneer de beide partijen in de interactie de situatie verschillend definiëren. Al deze aspecten keren in het werk van Goffman voortdurend terug, niet alleen omdat ze op zichzelf al interessant zijn als studieobject, maar vooral ook omdat het ingangen zijn voor het onderzoek naar de regels die ten grondslag liggen aan de sociale orde.

Kan Goffman nu ook beschouwd worden als een theoreticus van de sociale orde? Ja, mits men daarbij in aanmerking neemt dat het hem niet gaat om het vraagstuk van de orde op het macroniveau van de samenleving, maar op het microniveau van de interactie en het face-to-face-contact. Orde is geen normatief gegeven, iets dat goed en nastrevenswaardig is, maar een voorwaarde voor het individu om in zichzelf te kunnen geloven en te kunnen vertrouwen op zijn oordeel. Orde is een noodzakelijke voorwaarde voor het ontstaan en de handhaving van de identiteit van het individu. Dat vereist enige toelichting. We hebben al gezien dat mensen elkaar een definitie van de situatie voorhouden door middel van 'impression management' en informatiecontrole, maar dat de mogelijkheden daartoe beperkt zijn: ik weet niet precies wat de ander van mij weet of over mij denkt, noch met zekerheid wat hij in de zin heeft, zoals ik ook nooit zeker weet of het beeld dat ik van de ander heb juist is. Om een typisch Goffmaniaans voorbeeld te gebruiken: wat zich voordoet als de postbode, kan mijn moordenaar blijken te zijn, of in iets andere zin, wat er uitziet als

een postpakket, kan een bom zijn. Mensen en dingen zijn niet noodzakelijkerwijze wat ze lijken te zijn: de afloop van iedere ontmoeting, het verloop van iedere interactie is in principe onvoorspelbaar. Het fundamenteel contingente karakter van de menselijke wereld moet door regels zoveel mogelijk worden geneutraliseerd. Deze regels structureren de interactie en de communicatie en via deze de identiteit van het individu.

'Frame Analysis'

In de loop van de tijd krijgen Goffmans analyses een sterkere theoretische inslag, tegelijkertijd worden ze complexer en verfijnder. De symbolisch-interactionistische achtergrond wordt vager en de invloed van de etnomethodologie (Harold Garfinkel, Harvey Sacks) en de fenomenologie (Alfred Schutz) wordt sterker. Deze ontwikkeling manifesteert zich al in *Relations in Public* en krijgt definitief zijn beslag in *Frame Analysis, an essay on the organization of experience*. Hoewel van een echte breuk met het verleden geen sprake is, neemt *Frame Analysis* in het oeuvre van Goffman toch een zeer aparte plaats in. Niet alleen daar overigens, ook binnen de sociologie als geheel slaat Goffman met deze studie een nieuwe weg in.

In *Frame Analysis* maakt het handelingssociologische perspectief plaats voor een meer kennissociologische oriëntatie: het gaat er niet meer om te weten wat er gebeurt, maar om te weten hoe mensen erachter komen wat er gebeurt. Under what circumstances do we think things are real? Om te begrijpen hoe dit vraagstuk in *Frame Analysis* behandeld wordt, is het handig om van een voorbeeld uit te gaan. Stel, ik zit aan de telefoon en vraag meneer Jansen te spreken. Zijn secretaresse vertelt me dat hij in vergadering is. Ik zeg straks dan wel te zullen terugbellen. In het telefoongesprek definieer ik de situatie als een waarin Jansen inderdaad in vergadering is met voor mij als consequentie dat ik hem nu niet kan storen. Mijn definitie van de situatie heeft niets van een willekeurige keuze, maar is een rationele poging om vast te stellen wat er werkelijk aan de hand is.

Het kan echter zijn dat ik redenen heb om aan te nemen dat Jansen helemaal niet in vergadering is, maar mij liever niet wil spreken. Mijn definitie van de situatie wordt dan anders en mijn reactie zal vermoedelijk gaan in de richting van de bitse opmerking, dat meneer Jansen dan maar even uit die 'vergadering' moet

worden gehaald.

Frame Analysis nu is een poging om te laten zien wat de belangrijkste referentiekaders (frameworks) zijn die onze samenleving ter beschikking heeft om situaties te interpreteren en op welke manier deze referentiekaders ontkracht en door andere vervangen kunnen worden. Om bij ons voorbeeld te blijven: het referentiekader van een gewone alledaagse gebeurtenis (man-in-vergadering) kan veranderen in het referentiekader van de misleiding (doet-alsof-hij-in-vergadering-is). Dit referentiekader kan ook zelf weer vervangen worden door een ander (het kan blijken dat ik de hele scène gedroomd heb of verzonnen als voorbeeld in dit boek, dat ik me vergist heb en Jansen wel degelijk in vergadering is, enz.).

Een en dezelfde activiteit of gebeurtenis (strip) kan dus getransformeerd worden tot iets anders, tot iets wat er letterlijk hetzelfde uitziet, maar iets anders betekent. Er zijn twee soorten transformaties: *keyings* en *fabrications*. Wordt op het neersteken van iemand de key (hier zoiets als muzieksleutel) 'toneelspel' toegepast, dan zijn de consequenties voor alle betrokkenen heel anders dan wanneer het gaat om de key 'gevecht', tenzij het weer gaat om de toepassing van de key 'gevecht' binnen de key 'toneelspel'. Transformaties – *keyings* en *rekeyings* – zijn steeds mogelijk, iedere transformatie voegt een nieuwe betekenislaag toe. Toevoeging van een nieuwe betekenislaag betekent een herziening van het 'frame' van de gebeurtenis waar het om gaat. Aan *keying* gaat een proces van *frame analysis* vooraf.

Typische keys zijn een spel, een wedstrijd, een ritueel, een oefening, een herhaling. Tegenover de keys staan de *fabrications*, de meer boosaardige transformaties (leugens, grappen, misleidingen). Aan een *fabrication* ligt een design ten grondslag, een plan of in ieder geval een intentie om te misleiden. Een *fabrication* is asymmetrisch, het is een constructie die bedoeld is om door niemand anders dan de ontwerper te worden doorzien. *Keyings* kenmerken zich door een meer symmetrische situatie: constructie en interpretatie zullen hier meestal wel samenvallen. Uiteraard is *keying* van een *fabrication* ook mogelijk.

Frame Analysis is niet alleen een boek dat moeilijk te lezen en samen te vatten is, maar zich ook qua betekenis en draagwijdte slecht laat inschatten. Zo zal het niet onmiddellijk duidelijk zijn dat de beschrijving van de werkelijkheid in termen van *frame analysis* het einde van het individu als concept in het sociologisch denken betekent. Evenmin is te overzien welke nieuwe moge-

lijkheden voor onderzoek en analyse zich openen nu Goffman erin is geslaagd de definitie van de situatie als een proces te beschrijven en de kloof tussen de 'definitie' enerzijds en de 'situatie' anderzijds te overbruggen. Hoewel de kans gering is dat *Frame Analysis* in de sociologie de rol gaat vervullen die *Syntactic Structures* van Noam Chomsky in de algemene taalwetenschap heeft vervuld – een complete wetenschappelijke revolutie in de zin die Thomas Kuhn daaraan toekent –, betekent het in ieder geval de introductie van een nieuw paradigma. De vergelijking met *Syntactic Structures* is niet toevallig. Zoals er sociologen zijn die zich spiegelen aan het voorbeeld van de natuurwetenschap, zo zijn er ook die meer geneigd zijn te kijken naar de successen van de moderne linguïstiek. De transformationeel-generatieve grammatica van Chomsky met zijn universele systeem van transformatieregels voor de generering van zinnen heeft voor Goffman zeker als model gefunctioneerd.

Theorie en methode bij Goffman

Je kunt het werk van Goffman op heel verschillende manieren lezen en interpreteren. Oppervlakkig gezien is zeker het wat oudere werk niet meer dan een superieur soort journalistiek, waarin de 'kopieerlust des dagelijks levens' de boventoon voert. In een stijl die tegelijkertijd directe betrokkenheid en ironische distantie suggereert, betrapt Goffman het dagelijks leven op heterdaad.

Kijken we wat verder, dan herkennen we duidelijk de symbolisch-interactionistische achtergrond. Het accent ligt op de individuele interactie, de interpretatie van symbolen, de definitie van de situatie, de sociale produktie van de identiteit, thema's die behoren tot het symbolisch-interactionistische erfgoed en die door Goffman niet alleen opgenomen, maar ook verder ontwikkeld worden. De algemene noties van het symbolisch-interactionisme, zoals die vooral door George Herbert Mead en Herbert Blumer zijn verwoord, worden bij Goffman aangevuld, verfijnd en empirisch gevuld. Ook qua methodologie past Goffman geheel en al in de traditie van de interpretatieve sociologie: de nadruk ligt op de participerende observatie, de naturalistische beschrijving en de interpretatie van aan de alledaagse leefwereld ontleend materiaal (krantenknipsels, anecdotes, e.d.). Een typische Chicago-erfenis is de bijzondere aandacht voor de ruimte-

lijke omgeving, het decor van de interactie en de fysieke afstand die mensen ten opzichte van elkaar aanhouden. Deze aandacht voor de situering van de interactie werkt zelfs nog door in *Frame Analysis*, zij het in metaforische zin. In het algemeen kan men stellen dat Goffman een van de weinige sociologen is met een sterk gevoel voor eenheid van plaats, tijd en handeling. In die zin kan zijn benadering met recht 'dramaturgisch' genoemd worden.

De belangstelling voor het werk van Goffman is vooral groot bij sociologen die zich bezighouden met afwijkend gedrag, interactie en interpretatie, stigmatiseringsprocessen, psychiatrische patiënten, gesloten inrichtingen, etc. Goffmans studies op dit gebied zijn verplichte literatuur geworden en er is een grote invloed van uitgegaan op de ontwikkeling van onder andere de 'labeling-approach' in de studie van het afwijkend gedrag en de anti-psychiatrie als vernieuwingsbeweging in de geestelijke gezondheidszorg. Dat neemt niet weg dat de interesse van Goffman zelf minder uitgaat naar de materiële alswel naar de structurele en formele aspecten van de door hem onderzochte en beschreven verschijnselen. Vooral in het meer recente werk krijgt de analyse steeds meer een formeel karakter, wat zowel in de keuze van de concepten tot uiting komt als in het zoeken naar de regels voor de generering en transformering van de sociale werkelijkheid.

Er is vaak gewezen op de overeenkomsten tussen het werk van Goffman en de sociologie van George Simmel. Die overeenkomsten zijn er zeker, al refereert het formeel in de sociologie van Simmel eerder aan de vorm dan aan de regel. Oppervlakkig gezien is de overeenkomst treffender: het gebruik van de essayvorm, de nadruk op de conceptuele analyse, de keuze van ogenschijnlijk triviale onderwerpen. Evenals Simmel is Goffman op zoek naar een antwoord op de vraag 'Wie ist Gesellschaft möglich?' Echter: hoewel er in de beantwoording van deze vraag opmerkelijke overeenkomsten te bespeuren zijn, wordt het antwoord van Simmel nog duidelijk bepaald door aprioristische redeneringen, terwijl Goffman eerder in procedures lijkt te denken.

Voor een vertegenwoordiger van de symbolisch-interactionistische traditie is het overigens niet vanzelfsprekend de vraag naar de mogelijkheid van de samenleving te stellen. In navolging van Mead gaat men er in het symbolisch-interactionisme vanuit, dat niet de samenleving, maar het individu verklaring behoeft en dat het individu (niet als biologische verschijning, maar als drager

van een identiteit) alleen verklaard kan worden in en vanuit de samenleving. Mead heeft dit vraagstuk nooit als socioloog opgepakt, maar vanuit een filosofisch-antropologisch perspectief geprobeerd een analyse te maken van wat je de fylogeneese en de ontogenese van het individu zou kunnen noemen. Meads analyse is in het symbolisch-interactionisme vrijwel kritiekloos opgenomen als uitgangspunt voor sociologisch onderzoek. De betekenis van Goffman is dat hij dit uitgangspunt opnieuw heeft geproblematiseerd, maar nu als sociologisch vraagstuk. Kort samengevat heeft dat geleid tot de vraag naar de manieren waarop mensen met elkaar omgaan en in de omgang met elkaar het verschil tussen individu en samenleving – dat wil zeggen tussen mensen onderling – tot stand brengen. Uit deze vraag zijn alle andere vragen naar de continuering van de sociale orde, de controle over de informatie, 'impression management' en identiteitsvererving af te leiden.

Een impliciete methodologie

Over zijn methodologie blijft Goffman meestal erg impliciet. Aan de basis liggen enkele algemene symbolisch-interactionistische noties – en eigen varianten daarop – over het functioneren van mensen in interacties. Deze noties zijn zo abstract dat ze voor de analyse van de concrete sociale werkelijkheid aanvulling behoeven van metaforen (theater, spel, markt, onderwereld). De metaforen bieden enerzijds een bepaalde optiek op de werkelijkheid en maken anderzijds analogieredeneringen nodig, die het inzicht in het functioneren van de werkelijkheid verhogen. De analogieredeneringen vinden plaats in de vorm van een logische en stapsgewijze analyse van concepten, die naarmate ze meer met empirische inhoud 'gevuld' worden, geleidelijk hun formele karakter verliezen en meer beschrijvend worden. Als een sociale vorm van de vergelijkende analyse kan de contrastanalyse beschouwd worden: de tegenover-elkaarstelling van team en audience, inmate en staff, key en fabrication. Hoewel er zelfs in de meest afwijzende kritieken op wordt gewezen dat Goffman over een fabelachtig vermogen beschikt om interacties in alledaagse situaties op een scherpzinnige en boeiende wijze te beschrijven en te analyseren, zijn er altijd veel bezwaren geweest tegen zijn methodologie (met andere woorden: de oplossing is goed, maar de som fout). Het is duister hoe

Goffman te werk gaat, hoe hij zijn onderzoeksmateriaal analyseert en categoriseert en in hoeverre hij ook beschrijft wat er in de werkelijkheid in de ogen van de betrokkenen gebeurt. Om met Glaser en Strauss te spreken: tot op zekere hoogte is Goffmans analyse gefundeerd in de werkelijkheid, maar het is moeilijk om na te gaan in welke mate dat het geval is en hoe hij daarbij te werk is gegaan. Het argument van Glaser en Strauss is op zich wel juist, maar het is de vraag of het erg relevant is. Het feit dat de methodologie van Goffman op het eerste gezicht duister is, betekent nog niet dat het ook onmogelijk is deze te reconstrueren.

Glaser en Strauss verwijten Goffman ook, dat hij zelden of nooit voorbeelden geeft van situaties waarin zijn concepten niet opgaan. Dat is een wat vreemd verwijt, omdat dit altijd zou betekenen dat het concept niet adequaat is gekozen. Een concept heeft tot taak een stukje van de werkelijkheid af te dekken. Wat buiten het concept valt is of geen werkelijkheid of iets anders dan wat door het concept wordt afgedekt. De werkelijkheid kent geen negatieve voorbeelden of uitzonderingen, een conceptuele analyse die de werkelijkheid als uitgangspunt neemt zal dus voor verschijnselen die niet onder een bepaald concept passen, een wel passend concept zoeken. Als het om verschijnselen gaat, die vrij dicht bij elkaar liggen, zal de oplossing gezocht worden in abstrahering, concretisering of differentiëring van het reeds gehanteerde concept. In het werk van Goffman komen we alle drie de mogelijkheden tegen.

Reductie is een wezenskenmerk van iedere wetenschapsbeoefening. De methodologie is de theorie van de reductie en die kan heel verschillende vormen aannemen. De meest gebruikelijke vorm is de reductie tot de essentie, tot de kern van de zaak, onder weglating van de franje, de details en de individuele variatie. In de sociale wetenschappen heeft deze vorm van reduceren nooit tot inhoudelijk bijzonder indrukwekkende resultaten geleid. De reductionist in de sociale wetenschappen is te vergelijken met de slager, die na op vakkundige wijze het vlees verwijderd te hebben ons het kale bot probeert te verkopen als het ding waar het om gaat. Een hond is graag tevreden met deze kluit, maar mensen geven gemeenlijk de voorkeur aan vlees. Dat is dan ook precies wat de goede keurslager hen zal verkopen.

In de sociologie beheerst het denken in theoretisch of methodisch bepaalde essenties nog de praktijk van de reductie. Het kan echter ook anders en Erving Goffman is een van de overtuigend-

ste en juist op dit punt een van de meest onderschatte vertegenwoordigers van een alternatieve benadering. Wat Goffman presenteert, is zeker ook een reductie van de werkelijkheid, zij het nu niet meer door uitbening, maar door sectie. Goffman ontleedt de werkelijkheid vanuit een bepaalde vraagstelling en een bepaalde optiek. Dat betekent dat hij binnen het kader van zijn optiek en vraagstelling geen uitspraak doet over wat essentieel is en wat niet, maar van buiten naar binnen werkend een deel van de werkelijkheid systematisch verkent. Dat wat aan de oppervlakte ligt, is minstens zo relevant als wat daaronder ligt. Vanuit de optiek van Goffman gezien staat op deze manier dan ook de individuele variatie, de franje en het schijnbaar onbetekenende detail open voor sociologische interpretatie.

Hoofdfiguren uit de sociologie 3

modernen-2

Onder redactie van
L. Rademaker

Het wetenschappelijke boek
647

Uitgeverij Het Spectrum
Utrecht/Antwerpen

Inhoud

Voorwoord 7

- I. *Drs. P. Schnabel*
Herbert Blumer 9
- II. *Drs. P. Schnabel*
Erving Goffman 26
- III. *Drs. I. Maso*
Harold Garfinkel 45
- IV. *Drs. P. Nijhoff*
Alvin Gouldner 63
- V. *Prof. dr. P. Valkenburgh*
Hubert Blalock 80
- VI. *Prof. dr. E. Zahn*
René König 91
- VII. *Prof. dr. B. C. van Houten*
Helmut Schelsky 100
- VIII. *Prof. dr. J. E. Ellemers*
Ralf Dahrendorf 115
- IX. *Drs. F. D. Heyt*
Karl R. Popper 136
- X. *Dr. W. C. Ultee*
Karl-Dieter Opp 161
- XI. *Prof. dr. P. E. de Josselin de Jong*
Claude Lévi-Strauss 171
- XII. *Drs. B. Maso*
Raymond Aron 189

Noten 207

Literatuur 218

Personalialia 238